Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

(DÜSBED) ISSN : 1308-6219

Nisan 2015
YIL-7 S.13

IBIRAY ALTINSARİN VE KAZAK TÜRKLERİNDE MİLLİ AYDINLANMA

Enver KAPAĞAN*

Öz

Ibıray Altınsarin, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı mücadele verir. Bu yolda Kazak Türkçesinde dini ve milli konularda eserler kaleme alır. Modern tarzda ilkokulları, ilk gazete, ilk kız mektepleri ve nesir türünde ilkyazı örneğini Kazak toplumuna kazandıran Ibıray Altınsarin, Kazak Türkçesi üzerine de ilk çalışmaları yaparak halkının aydınlık bir geleceğe kavuşması için elinden gelen tüm gayreti gösterir.

Özellikle de Ruslar onun üzerinden Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini başlatmak isterken, o da boş durmamış, Rusların idari ve eğitim yapısını örnek alarak yerleşik hayata geçme çalışmalarını başlatmış, modern tarzda eğitim kurumlarının açılması için çaba sarf etmiştir. Rusların kısa vadeli hesapları karşısında Ibıray Altınsarin uzun vadeli planlar ile toplumun geleceğine yön verecek ve aydın nesillerin yetişeceği adımlar atmıştır.

Bütün bunların neticesinde bugün yaşayan bağımsız Kazakistan'ın var olmasında onun öncülük ettiği fikirlerin etkisinin de olduğu muhakkaktır.

Bu çalışmada Ibıray Altınsarin'in hayatı ile Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma çalışmalarına karşı yazı ve eğitim çalışmaları ile verdiği mücadelesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ibıray Altınsarin, Kazak Aydınlanması, Modern Eğitim, Kazakistan, Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma

ENLIGHTENMENT IN NATIONALIST KAZAKH TURKS AND IBIRAY ALTINSARİN

Abstract

Ibıray Altınsarin scrambled againsta ctivities of Russianizingand Cristianizing. He wrotere ligious and national works in Kazakh Turkish fort his aim. Ibıray Altınsarin who enables to appear first modern schools, first newspapers, schools for women and first texts in prose, tried to give Kazakh society enlightened future by working on the first studies of Kazakh Turkish as well.

Russians started to activities of Russianizingand Cristianizing through him, at the same time he started to convert in settled life by taking an exampleby Russian society and administrational structure. In addition, he gave great attempts to found educational institutions in modern understanding. Against the short termed plans of Russians, Altınsarin took steps to constructs enlightened generations which determine future by his long-termed attempts.

It can not be doubtedt hat he has a great role in fonding today's independent Kazakhistan. In this study, the struggle of Ibıray Altınsarin in education and his writing against activities of Russianizingand Cristianizing of Russia.

KeyWords: Ibıray Altınsarin, Kazakh Enlightenment, Modern Education, Kazakhistan, Russianazing, Cristianizing

Giriş

* Yrd. Doç. Dr.,Enver KAPAĞAN,Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu, enverkapan@hotmail.com; ekapagan@kastamonu.edu.tr

Cengiz Han'ın oğlu Cuci ve onun varislerinin kurdukları Altın Orda devletinin idaresinde yaşayan Kazak Türklerinin tarihi,15. yüzyılda Özbek Han'ı Ebu'l Hayr Han'a başkaldırmaları ile başlatılmaktadır. Kazaklar, özellikle On Sekizinci yüzyıldan itibaren yoğun olarak iç çekişmeler ile dış saldırılara maruz kalırlar. Bir taraftan, toplumu oluşturan Cüz'ler ile boylar arasındaki iç kavgalardan dolayı ciddi bir güç kaybına uğrarlarken, diğer taraftan Kalmuk ve Çin gibi dış güçlerin saldırıları ile karşılaşırlar. Özellikle de Çin gibi bir gücün karşısında tutunmanın çok zor olacağını anlayan Kazaklar, yok olmaktan korunmak amacıyla öteden beri gözünü bu topraklara dikmiş olan Rusların kendilerine garantör olmasını kabul etmek zorunda kalırlar. Ruslar bu durumu kendi lehine bir fırsata çevirip tüm Kazak topraklarını işgal edecek bir faaliyete başlarlar (Şimşir, 200-201).

Ruslar, Kazak topraklarına geldikten sonra geniş coğrafyada hâkimiyet kurmakta zorlanırlar. Özellikle de Kenesarı dönemi başta olmak üzere neredeyse bu topraklardan çıkarılmak ile karşı karşıya kalırlar. Bu durum karşısında sadece askeri zaferler ve karakol şehirler kurmakla bu işin sonuçlanmayacağını anlarlar. Bu nedenle ancak, toplumu benliğinden uzaklaştırıp kendi halkı içinde (Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak suretiyle) asimile etmekle kalıcı olmanın mümkün olacağı düşüncesiyle Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetine girişirler. Fakat din, dil ve kültür bakımından Ruslardan farklı olan tüm Türkistan'da olduğu gibi Kazak halkı da kendilerine teveccüh etmez. Bunun üzerine Ruslar, emellerini gerçekleştirmek için yerli halkın yardımına ihtiyaç duyarlar. Bunun için öncelikle halkın içinde hatırı sayılır kişilerden faydalanmak isterler. Onların nüfusundan faydalanarak halkı kendi yanına çekme gayretine girerler. Bu şekilde hatırlı kişilerin yardımıyla kendi istekleri doğrultusunda eğitim veren kurumlar açarak yeni nesilleri yetiştirmek için çalışırlar (Saray, 1993: 49-59).

Rusların, nüfusundan, bilgi ve becerisinden yararlanmaya çalıştığı şahsiyetlerden biri de Ibıray Altınsarin'dir. Onun halkına olan düşkünlüğü ve halkının iyi bir geleceğe kavuşması için verdiği uğraş, Ruslar tarafından suiistimal edilmek istenir. Bu amaçla Ruslar, Altınsarin üzerinden birçok alanda yenileşme adı altında adımlar atarak kendi hedeflerini gerçekleştirmek amacı ile Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetleri başlatırlar (Somuncuoğlu, 2006: 86).

Ibıray Altınsarin'in Hayatı

Ibıray Altınsarin, Kazak Türklerinin aydınlanmasında Abay Kunanbayulı ve Şokan Velihanov ile birlikte en önemli üç isminden biridir(Kara, 2015:9).Aynı zamanda Ibıray Altınsarın Kazak Türkçesine çevirdiği Batı ve Rus klasikleri ile Türkçenin bu lehçesinde de oluşan yazı dilinin de temellerini atanlardan biri olarak öne çıkan (Demir-Yazıcı, 2012:186-187) Altınsarin, 20 Ekim 1841 tarihinde, şimdiki adı Kostanay şehri Zatobol ilçesi olarak geçen eski adıyla Torğay yerleşim yerinde dünyaya gelir. Orta Cüz'ün Kıpçak boyuna mensuptur. Babasının adı Altınsarı, Annesinin adı ise Argın'dır. Daha dört yaşında iken Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Kenesarı'nın önderlik ettiği isyanda Ibıray'ın babası ölür (Ayan, 2009: 512). Ibıray, çevresinde hatırı sayılır kişilerden olan dedesi Balkoca'nın yanında büyür. 1950 yılında açılan Rus-Kazak mektebine yazılan otuz Kazak öğrenciden biri olur(Кирабаев-Мырзалиев, 1998: 23). Yedi yıllık olan bu okulda önce Tatar Türkçesinde, sonra ise Rus dilinde eğitim alır. Gelişiminde

büyük öneme sahip olan bu dönem Altınsarin için Rus ve batılı yazarların eserleri ile tanışma devresi olur. Okulda verilen derslerle yetinmeyerek dersin dışında eline geçirdiği tüm klasikleri okuyarak kendini yetiştirmeye uğraşır. Bu okuldan mezun olduktan sonra 1857-1859 yılları arasında bölge yöneticilerinden dedesine kâtiplik yapar. Daha sonra kısa bir süre için Orenburg'da tercümanlık yapar. Fakat en büyük arzusu eğitimden geri kalan Kazak çocuklarının okuması meselesi olur. 1860 yılında Kazak çocuklarının okuması için, kendisinin de Rus dili öğretmeni olarak görev yapacağı bir mektep açmakla görevlendirilir (Altınmakas, 2014: 236). Bu dönemde dedesinin dostu olan V.V. Grigoriev vasıtası ile Rus misyoner İlminskiy ile tanışır. Kendisi ile hemen her konuda fikir alışverişinde bulunacak bir dostluk kurar. Hem de yaptığı birçok işte İlminskiy'nin fikrine başvurur. Ayrı oldukları dönemlerde ise sık sık mektuplaşırlar. Açılmasına öncülük etmiş olduğu okulda1868 yılına kadar çalışır, bir taraftan da aydınlanmanın toplumun tümüne yansıması için halk eğitimini yaygınlaştırma faaliyetlerini başlatır ve verimli olması için çalışmalarla bizzat ilgilenir. 1869 yılında Torğay'da ilçe idaresi kurulur. Kendisi de ilçe yönetiminde görev alır. Burada bizatihi toplumsal düzenin ve yerleşik hayata geçilmenin önemini anlatır, gezdiği yerlerde yönetim birimlerinin kurulmasına yardım eder. Kurulan ilçe idaresinde daha sonra ise başkan yardımcılığı görevini üstlenir. Bölgede halka yapılan baskı ve zulümlerin yanlışlığını belirtir ve bu konuda mücadele eder. Okullar açmanın ve yazı hayatına başlamasının yanında öğretmen adaylarına da metodoloji öğreterek eğitim sisteminin bir düzende devam etmesini ve her yerde aynı düzeyde sürmesini sağlar (Koç-İşina-Korganbekov, 2007: 274-275).

1866 yılına gelindiğinde Küçük Cüz'den Jappas boyundan Şolak isimli birinin Ayğanıs adlı kızıyla evlenir. Uzun yıllar çocukları olmaz. Bu yüzden Ağabeyinin iki yaşındaki Hamit adlı çocuğunu evlat edinir. Bu çocuk da 5-6 yaşlarında vefat eder. Daha sonra 1882 ve sonrasında kendi çocukları olur. Ne yazık ki doğan üç çocuğundan ikisi de erken yaşlarda vefat ederler(Ayan, 2015: 23). 1870 yılında "*Orınbor'da yaşayan Kazakların kız isteme, kız verme ve düğün gelenekleri üzerine deneme"* adıyla makaleleri yayımlanır. 1879 yılında Torğay ili okullarına Müfettiş olarak atanır. 1883 yılında Kazak Rus okullarında okutulmak üzere "*Kazak Okuma Kitabı*" ve "*Kazaklara Rusça Öğretmenin Temel Kuralları*" adlı kitapları çıkarır. 1884 yılında "*Şeriatü'l İslam*" adlı kitabı kazanda basılır (Koç-İşina-Korganbekov, 2007: 275-277).1879-1884 yılları arasında Troysk, Torğay, Irğız, Qazalı olmak üzere dört okulun daha açılmasını sağlar.1887 yılında çok istediği kız kolejinin açılmasına vesile olur (Кирабаев-Асыл -Құрманбай – Дүйсебаев- Әрінова, 2006:152-154).Açtığı her okulun mutlaka kendi kütüphanesinin olması için çok büyük gayret gösterir (Ayan, 2015: 23). Büyük gayretlerinin ardından 17 Temmuz 1889 yılında hayata veda eder.

Yenilikçi ve Mücadeleci Kişiliği ile Ibıray Altınsarin

Ibıray Altınsarin'in çocukluğundan başlayarak gördükleri ve yaşadıkları kendisine tesir eder. Özellikle de Altınsarin'i en çok etkileyen konuların başında; göçebe bir toplum olarak yaşamlarını sürdüren Kazakların, şartlar gereği eğitimden yoksun olmaları ya da yeterli düzeyde eğitim alma imkânlarının olmamasıdır. Çünkü yazlık ve kışlık olmak üzere her mevsim ayrı yerleşim yerlerinde yaşamlarını sürdüren bu insanlara eğitimi ulaştırmak da, onları değişime zorlamak da çok güçtür. Bu durumu çok iyi tahlil eden Ibıray Altınsarin de önceliği eğitime

verir. Okuduklarından şahit olduğu Batı medeniyetinin oluşumundaki en büyük etkenin bu olduğunu görür. Bu nedenle yerleşik düzene geçilmesi, idari yapılanmaların kuvvetlendirilmesi, modern tarzda çağın ihtiyaçlarına cevap verecek okulların açılması için büyük bir iştiyakla işe başlar. Bunu yaparken din ile dil noktasındaki hassasiyetinin yanında diğer milli ve manevi kültür unsurlarından da vazgeçmeden yoluna devam eder. Bu bütünlüğü sağlayarak başarı elde etmek için bir yandan okullar açarken diğer taraftan fikri yapısına uygun milli ve dini unsurları koruyup gelecek nesillere aktaracak kitaplar kaleme alır, gazete çıkarır, idari yapı ve yerleşik düzen ile ilgili planlarını hayata geçirmekle uğraşır.

Bütün bu faaliyetlere başlamadan evvel kendisini iyi bir donanımla yetiştirmiş olması da onun cesaretle ve doğru hamleler yapmasında etkili olur. Kendisinin yetişmesine katkı sağlayacak her fırsatı çok iyi değerlendiren Altınsarin, özellikle dedesinin nasihatlerinden ve nüfusundan faydalanır. Bu yüzden denilebilir ki, Ibıray'ın bilinçli yetişmesinde en önemli faktörlerden biri dedesi Balkoca'nın ileri görüşlülüğüne inanıp onun eğitim ile ilgili tavsiyelerini çok iyi dinlemesi ve dedesinin dostu olan Grigoriev'in evinde kaldığı yıllarda istifade ettiği Grigoriev'in kütüphanesidir. İlminskiy ile de burada tanışır(Ақшолақов –Жұмажанова- Қалиев- Дүйсебаев, 2013: 214).

Daha küçüklüğünden itibaren Ibıray Altınsarin'in eğitime karşı olan merakını fark eden dedesi onun okuyup, toplumuna faydalı olması için elinden gelen tüm çabayı sarf eder. Özellikle de dedesi onun eğitime olan aşk ve şevkinden dolayı ondan hem ümitvar hem de memnun olur. Bu yolda kendisine maddi ve manevi her türlü desteği sunar. Ibıray'ın evden uzakta okuduğu zamanlarında da kendisine sürekli mektuplar yollayarak onun iştiyakını canlı tutmaya çalışır. Bu durum Ibıray'ın hem kendine güvenerek hem de birçok engeli kolay aşarak yoluna devem etmesine vesile olur. Dedesi, ona kol kanat gererken his ve beklentilerini de kâğıda döker. Ibıray Altınsarin, Orenburg'da okuduğu sırada ona dayanma gücü olan dedesi, kendisine yazmış olduğu bir mektubunda "*Үміт еткен көзімнің нұры балам*" adlı şiiri yazıp gönderir(Кирабаев-Мырзалиев , 1998: 23).Bu şiirde hem okumanın faydalarını hem de mecburiyetini şu şekilde ifade eder:

Үміт еткен көзімнің нұры балам
Жаныңа жәрдем берсін хақ тағалам.
Атаң мұнда анаңмен есен аман
Сүйіп сәлем жазады бүгін саған.

Атаңды сағындым деп асығарсын
Оқуға көніл бөлсен, басыларсын
Ата ананды өнер білсен асырарсын
Надан боп білмей қалсан, аһ ұрарсын

(Кирабаев-Мырзалиев , 1998: 23).

Ümit eden gözümün nuru yavrum,
Sana yardım etsin yüce Allah'ım,
Baban burada, annen ile sağ salim,
Sevinçle bugün selam yazdı sana.

Babamı özledim deyip acele edersin,

Okumaya kendini versen dayanırsın,
Sanat bilsen anne babanı sevindirirsin,
İlim almayıp cahil kalsan, ah edersin.

Gerçekten de dedesinin kendisine yazmış olduğu bu şiirden anlıyoruz ki Ibıray Altınsarin, küçüklüğünden itibaren bazı boşlukları dolduracak bir beklentiyle büyütülür.

Dedesi kendisine yazmış olduğu "*Үміт еткен көзімнің нұры балам*" şiirin üçüncü dörtlüğünde ise, yine okumaması halinde hem kendisinin düşeceği durumu aktarır, hem de dönemin şartları hakkında bilgi verir.

Шырағым, мұнда жүрсен, не етер едін
Қолыңа күрық алып кетер едін
Тентіреп екі ауылдын ортосында
Жүргенмен, не мұратқа жетер едің?!
(Кирабаев-Мырзалиев , 1998: 23).
Çocuğum buralarda dursan ne yapardın,
Eline değnek alıp gezer idin,
İki köyün ortasında başıboş dolanıp,
Yürümekle hangi murada erer idin.

Bütün bunlar gösteriyor ki, devrin getirmiş olduğu olumsuz şartlardan dolayı nerede yetenekli ve cesur bir kişi görünse kendisine kurtarıcı gözüyle bakılmaya başlanır. Bu durum Rus işgali ile başlayan süreç ve kurulan yeni düzenin halkta meydana getirdiği çaresizliğin de bir göstergesidir. Çünkü Ibıray'dan çok sonraları Mağcan'da ve başka aydınlarda da benzer durumla karşılaşılır. Örneğin Mağcan da doğduğunda dedesi onu kucağına alarak "*bu torunum bir gün beni tüm dünyaya tanıtacak"* (Құтқожина, 2012: 94) diyerek daha küçük yaşından itibaren hem beklentisini ortaya koyar hem de ona büyük bir sorumluluk yükler. Nihayetinde her ikisi de çok erken yaşta evlatlarını kaybederler. Toplumdaki cehalet ve ilgisizlik ile mücadele ederler. Bu noktada kader yaşattıkları ile onları pişirir. Nihayetinde yaşadıkları zor dönemlerde ait oldukları toplumun acılarını anlamalarına yardımcı olur. Onlar da ömürlerinin sonuna kadar milletleri için ciddi bir uğraşın içine girerler.

Ibıray Altınsarin'in yaşadığı dönem Kazak Türkleri için en zor dönemlerden biridir. Bir taraftan göçebe Kazaklar, diğer taraftan dönemin şartlarında her türlü imkândan faydalanarak Türkistan'ı parçalara ayırmak için giriştikleri işgaller ve fikri asimile hareketlerini başlatan Ruslar vardır (Kesici, 2003: 119-122). Ruslar, işgal ettikleri yerlerde her zaman olduğu gibi önce karışıklık çıkarır, halkı birbirine düşürürler, sonrasında ise kıtlık ile karşı karşıya bırakır. Ehil olmayanları çeşitli makam ve hediyelerle aldatıp yanına çeker ya da iş başına getirir. Bunlar üzerinden sindirme politikalarını yoğunlaştırırlar. En sonunda da masum rolüne bürünerek halkta, ben olmazsam bu karışıklık bitmez izlenimini yaratırlar. Bu şekilde halkın kendine teveccühünü sağlamaya çalışırlar. Hayatın hemen her boyutunda kendini gösteren bu sıkıntılar dönemin tanıkları olan akınların şiirlerinde de genişçe yer bulur. Bu devri yaşayan akınlardan biri olan Şortanbay Kanayulı(1818-1881), "Zar Zaman" şiirinde dönemi şu şekilde ifade eder:

Зар, зар заман, зар заман
Зарлап өткен бір заман...
Әуелгі қорлар зор болды
Сондай зорлар қор болды
Әуелгі барлар жоқ болды
Сондай жоқлар тоқ болды
Жөн білмеген жамандар
Ел билеген бек болды
(Мақпырулы- Қырайбайқызы- Қурманбай, 2012: 54)

Zor, zor zaman, zor zaman
İnletip geçen bir zaman
Evvelki işkenceler çekilmez oldu
Acılar o kadar büyüdü ki
Evvelki varlar yok oldu
O kadar ki yoklar asıl oldu
Yön bilmeyen kötüler
Halkı yöneten bey oldu

Aynı şiirin devamında ise Ruslar ile birlikte Kazak Türklerine biçilen değer ele alınır. Sanki Kazaklarda hiçbir yetenek ve hüner yokmuş gibi bir muamele ile hepsinin cahil varsayılmasını eleştirir. Rusların kendilerini şahin Kazakları ise tilki gibi görerek aşağıladığını ifade ederek bu dönemde coğrafyada vuku bulan olaylar ile hâkim güç olan Rusların yerli halka bakışını ortaya koyar.

Қазақ сенің сорына
Арқадан деурен кеткен сон
Қуғындап орыс жеткен сон
Тіпті амал жоқ қазақтар
Енді сенің торына
Орыс бүркіт, біз түлкі
(Мақпырулы-vd, 2012: 55)

Kazak senin kaderine
Eski zaman geçtikten sonra
Yerimizden süren Ruslar geldi
Tamamen çaresiz Kazaklar
Şimdi (Rus)senin bağrında
Rus şahin, biz tilki olduk

Rusların kendilerini medeniyetin zirvesinde görüp kendilerinin dışındakileri cahil varsayarak hareket etmelerinin de bir göstergesi olan bu davranış tamamen o dönem için başvurulan aldatıcı bir algıdan ibarettir. Hatta bugün dâhil Ruslar Türkistan'daki geçmiş birikimi yok sayarlar. Sanki Türkistan, eğitim kurumları ile ilk defa Ruslar döneminde karşılaşmış gibi bir izlenim yaratmaya çalışmaktadırlar. Hâlbuki Ruslar Türkistan topraklarına geldikleri zaman Kazak nüfusunun büyük çoğunluğu göçmen olmasına rağmen Kazaklar arasında okuryazar nüfus, Rus okuryazar nüfustan çok daha fazladır. Bu durumu Ahmet Baytursunov, Kazak Gazetesinde yayımlanan makalesinde şu şekilde ifade eder: *"Arap Alfabesiyle Kazakça okuyup yazan Kazakların okuryazarlık oranı, Kiril alfabesi kullanan mujiklerden (Rus Köylüsü) yüksektir"*(Kesici, 2003: 139), *der*.

Bütün bu aldatmacaların yegâne sebebi Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çalışmalarına zemin hazırlamak, başvuracakları veya sebep olacakları olumsuz durum ve davranışları örterek kendi yaptıklarını halka olumlu göstermektir. Yaşanan bu sıkıntılara maruz kalan tüm halk gibi aydınlarda çekilen eziyetlerin farkındadır. Özellikle de aydınlar sadece çekilen acıları izlemekle yetinmez; sıkıntıların kaynağının kuruması ve gelecek nesillerin bu sıkıntılarla karşılaşmaması için çeşitli çareler ararlar.

Bahsi geçen devrin en hareketli ve öne çıkan ismi Ibıray Altınsarin olur. Ibıray Altınsarin'inde tüm çabası halkı bu tür sıkıntılarla karşı karşıya bırakmayacak bir yapılanmanın temellerini atmak şeklinde özetlenebilir. Özellikle de okuduklarından hareketle eğitime önem veren toplumların daha ilerici yaklaşımla hareket ettiklerini ve dünya siyasetinde yer edindiklerini müşahede eder. Kazak toplumu için de bu tür bir yapılanmanın şart olduğu fikrini benimser. Bu niyetini hem çalışmaları ile ortaya koyar hem de aynı dönemde Türkistan'da Rus hâkimiyetinin perçinlenmesi için yoğun olarak çalışan İlminskiy'e yazmış olduğu mektuplarında da açıkça belirtir. Bu faaliyetlere kendi nefsi çıkarlarından ziyade halkı için giriştiğini ifade eder. Nihayetinde hedeflediklerinin gerçekleşmesi milleti adına onu mutlu eder. Bu nedenle okul açma girişimleri netice verdikten sonra sevincini, gayretlerini ve amaçlarını şu şekilde ifade eder:

> *"Bu yılın ocak ayının sekizinde benim çoktan beri beklediğim işim oldu, okul açıldı. 14 Kazak çocuğu kaydoldu, hepsi de iyi akıllı çocuklar. Kazaklar, çocuklarını okula göndermeye çok hevesliler, çocuklarımıza ilk önce memleket kanunlarını öğret diye rica ediyorlar. Bundaki amaçları onların kanun adamı olmalarını istemeleri. İşte bunların beklentileri bu. Ben şimdi omlara bu konuda bir şey söylemedim. Bu çocukları okutma işine koyuna aç bir kurt gibi giriştim. Sonra rüşvetçi olmamaları ve insancıl davranış göstermeleri için bütün gücümle gayret ediyorum. Gülesiniz geldiyse gülünüz. Okuldan artan boş zamanlarda onlara dini eğitim de veriyorum. Böylece onlara din tarihinden bildiklerimi, bunun yanında faydalı ve düşündürücü hikâyeleri de anlatıyorum. Benim en büyük dileğim, bunların faydalı insan olmasını sağlamak. Bu dileğime kavuşsam gönlüm büyük teselli bulur."*(Ayan, 2015: 22).

Memleket kanunları denen; 'Türk Töresi' ile o dönemde 'İslami Ahlak Kuralları'ndan başka bir şey değildir. Kanun adamı olma isteği de, o dönem de yaşanan adaletsizlikler ile kanunsuzlukların neticesinde doğan bir ihtiyaç olarak kendini gösterir. Aynı şekilde dönemin bir sorunu olarak ortaya çıkan rüşvetten dolayı, yetişmekte olan çocukların rüşvetçi olmamaları noktasını da özellikle belirtmesi önemlidir. Bunlar Ruslar ile beraber bozulan düzenin bir sonucu olarak ortaya çıkan durumlardır. Yine aynı mektupta dini eğitim noktasındaki hassasiyetini belirtmesi, halkını hem batıl inançlar noktasında hem de Hristiyanlaşmaya karşı nasıl koruma gayretine girdiğini göstermesi açısından mühimdir. Ibıray, tüm gücü ile halkını aydınlatarak bu konularda tekrar düzeni sağlama niyetindedir.

Onu en güzel anlatan şiirlerinden biri de okullaşmaya teşvik için gösterdiği gayretlerini ortaya koyan "*Kel, Balalar Okılık*!" adlı şiiridir. Daha başlarken Ibıray, Allah'a sığınma ile başlayıp hem manevi duyguları ön plana alır. Hem de eğitimin

gerekliliğini ve faydalarını dile getirir. Bu yöndeki çabalarına ilişkin toplumdan destek görmek ister.

Бір Аллаға сиынып,
Кел балалар оқылық!
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!
Оқысандар, балалар
Шамнан шырақ жағылар
Тілегенін алдыңнан
Іздемей -ақ табылар
(Кирабаев-Асыл -Құрманбай –Дүйсебаев- Әрінова, 2006:157)

Bir Allaha sığınıp,
Gelin okuyalım çocuklar
Okunanları gönlümüze
İhlas ile dokuyalım
Okursanız çocuklar
Mumdan ışıklar yayılır
Dilediklerіniz kendiliğinden
Aranmadan zahmetsiz bulunur

Esas itibarı ile açılan okullar, Ibıray Altınsarin için her ne kadar toplumun aydınlanması için bir vesile olarak gözükse de, Ruslar için de açık ve gizli olmak üzere farklı amaçlar taşır. Açık amaç olarak Kazak topraklarında yerleşmeye çalışan Rus idarecilerine tercümanlık ve benzeri işlerde yardımcı olmaları maksadıyla öğrenci yetiştirmedir (Кирабаев-Мырзалиев , 1998: 23). Gizli ve asıl amaç ise Çarlık Rusya'sı dönemi Kazak topraklarında Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini başlatmaktır. Özellikle de eğitim yolu ile var olan dil, din ve coğrafya birliğini ortadan kaldırmaktır. Bu yüzden Ibıray Altınsarin'in olumlu bir düşünce ile medreselerde Tatar Türkçesi ve Arapça yerine halkın daha rahat anlayabileceği Kazak Türkçesinde eğitim verilmesi gerektiği düşüncesini dile getirmesi İlminskiy'nin iştahını kabartan bir hamle olur. Çünkü uzun uğraşlarına rağmen Tatarlar arasında Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde başarı elde edemeyen Ruslar, emellerine ulaşmada, gözlerini geniş Kazak bozkırına çevirirler. Bunun yanında başta Kazak topraklarında olmak üzere Tatar âlimlerin açmış olduğu medreseler nedeniyle giderek bir birine daha da yakınlaşan boy şivelerini bir birinden koparma ve uzaklaştırma gayesi için bir adım olur.

Bu konuda İlminskiy, 1861'de arkadaşı P. S. Savelev'e yazdığı mektupta şöyle ifade eder:

> "*Ben size bir sırrımı söyleyeceğim. Bugünlerde Tatarları eskisi gibi sevmiyorum. Artık Bütün kalbimle Kazaklara yönelmeye başladım. Bundan sonra benim kıblem Kazan değil Ural olacak*" der(Ayan, 2015: 65-66).

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, İlminskiy ile Altınsarin arasında var olan dostluğa rağmen fikir sahasında ciddi bir mücadele devam eder. Çünkü aynı dönemde İlminskiy, bu tür bir düşünceye sahipken adeta onun aklından geçenleri okumuş gibi hamleler yapan Ibıray Altınsarin, okullarda Rusça'yı hâkim kılmak isteyen Ruslara karşı ilk defa okullarda Kazak Türkçesi ile dersler verilmesini

sağlar. Genel Türk tarihinin derslerde okutulmasına vesile olur. Bu noktada çok milli davranan Ibıray, İslam dininin de Türk kimliği ile bütünleştiğinin farkındadır. Bu yüzden dini eğitim noktasında da eski usulleri bir kenara bırakarak hem muhteva hem de yöntem olarak yenilik getirir. Bu sayede birkaç yılda alınan eğitim süreci, yeni yöntem neticesinde birkaç aya iner. Bundaki maksat medreselerde verilen eğitim sırasında birçok gereksiz ders verilmesi ve insanların anlamadığı dilden eğitimin devam etmesini engellemektir. Bunların yerine dinin esas amacı ve insanlardan beklentileri üzerinde durur. Dinin insan hayatındaki bütünleştirici taraflarını ön plana çıkarır. Kazak Türkçesinin tüm eğitim kurumlarında yaygınlaşması faaliyetini yoğunlaştırır. Özellikle onun karşı çıktığı durum, gelen Tatarlar veya Tatar Türkçesi değildir. Fakat Tatarların aldığı eğitimin Tatar bölgesi şartlarına uygun olduğunu belirtir. Bu yüzden göçmen Kazak'ın topraklarında da aynı yöntemlerin kullanılarak bir dini eğitime gidilmesinin eksik tarafları olacağını ifade eder. Özellikle de Tatarca'nın yanında eğitimin ekseriyetle Arapça yapılmasına karşı çıkar. Burada dil olarak Arapça'ya karşı bir nefret yoktur. Sadece halkın anlayabileceği bir dilde eğitimin verimli olabileceğini ve tüm topluma ulaşabileceğini savunur. Çünkü halkın anlamadığı bir dilde alacağı eğitimden bir fayda görmeyeceği düşüncesini taşır. Bu yüzden yapılacak eğitimin mutlaka Kazak Türkçesinde, halkın anlayacağı düzeyde olması gerektiğini ifade eder. Bu amaçla da Kazak dilinde kitaplar yazarak öğrencilerin istifadesine sunar(Ақшолақов – Жұмажанова- Қалиев- Дүйсебаев, 2013: 208).

Her ne kadar Ruslar tarafından onun yaptıklarına farklı anlamlar verilmek istenmişse de O, hiçbir zaman milli ve manevi unsurları bir kenara iterek rota çizmez. Özellikle İslam dini noktasında çok hassas davranır. Çünkü Ibıray Altınsarin İslam dini öğretimi noktasında *'Şeriatü'l İslam'* adlı eserinde şu şekilde ifade eder:

> *"din dersi, öncelikle aydınlık dünyanın mükemmelliğini bilmeye, tanımaya yardımcı olur. Etraftaki ilginç dünyayı insan aklıyla tanıyıp neden yaratıldığına dair fikre de din bilgisi sayesinde ulaşabilir"*(Ayan, 2015: 48).

Hatta rahatlıkla denilebilir ki Ibıray Altınsarin, milli ve manevi bozulmaya karşı almış olduğu bu tür tedbirler neticesinde asimile hareketlerinin başarıya ulaşmasına engel olur.

Ibıray, Asla kaderci davranıp başa gelene rıza göstermez. Bu nedenle bütün bu yaptıkları ve söyledikleri ile zaman ve mekânın şartlarına cevap verecek tarzda, insanların yaşanan haksızlıklar karşısında her şeyi kadere bağlayıp çaresizce beklemelerine de karşı çıkar. Doğru bir din eğitimine olan ihtiyacı ifade eder. Fiili olarak insanların üzerine düşeni yaptıktan sonra işi kadere teslim edebileceğini ifade eder.

Ibıray Altınsarin, bir taraftan halkını modern eğitim ve dünya ile tanıştırmanın peşinde koşarken bir taraftan da geleceğe aktarılması gereken kültürel unsurları unutmaz. Bu maksat ile 1879 yılında, Kazak sözlü edebiyat ürünleri ile gelenek göreneklerini kapsayan milli ve manevi unsurları içeren *"Kazak Antolojisi*" adlı kitabı yazar. Yine aynı yıl Kazak çocuklarına Rusçayı öğretmek için "*Kazaklara Rusça Öğretme metotları*" adlı kitabını kaleme alır. Bu kitaptan maksadı da halkı Ruslaştırmak ya da Arapçanın yerine bilinçli olarak Rusyça'yı yerleştirmek değildir. Esas gaye, artık birlikte yaşadıkları yeni bir

toplum var. Bu toplum Kazakların tüm her şeyine el koymuştur. Dilini bilmedikleri bu yeni toplum ile aynı yerde insanca yaşamak için onları tanımanın doğurduğu bir zorunluluktan dolayı nesillerin bilinçli ve etraflarında olup bitenleri bileceği şekilde yetişmelerini sağlamaktır. Bunun yanında açılan okullarda sadece Kazak çocukları okumamakta, onlarla beraber Rus Çocukları da okumaktadır (Ақшолақов –Жұмажанова- Қалиев- Дүйсебаев, 2013: 209).Yoksa ısrarla Kazak folkloru ile ilgilenmez, Kazak Türkçesi ile yazıp okullarda okutma derdine veya '*Şeriatü'l İslam'* adındaki bir kitabı yazma gibi bir düşünceye dalmazdı. Nihayetinde milli ve manevi bakımdan sağlam nesillerin yetişmesini istemeseydi bu yönlerde yazmış olduğu eserlerini okullarda ders olarak da okutmazdı.

Türk tarihi ve kültürü noktasında çok bilinçli hareket eden Ibıray Altınsarin, halka yön vermede de elinden geldiğince çaba sarf eder. Bütün birikimini kayda geçirmeye çalışarak okuyan nesiller sunar ve onları bilinçli yetiştirme yoluna gider. Bu yüzden yazmış olduğu '*Kazak Antolojisi'nde*, en başta *"Kara Batır, Bay Ulı, Jirenşe Şeşen, Tazşa Bala, gibi Kazakların eskiye dayanan halk hikayeleri ile, Zengin Balası men Jarlı Balası, Taza Bulak, Awrudan Ayağan Kuştirek, Jemiş Ağaştarı, Ake men Bala, Asıl Şöp* gibi kendi yazdığı nasihat türündeki eserlere yer verir. Bunlarla yetinmez doğru bir tahlil için Batı klasiklerinden örnekler sunar (Ақшолақов –Жұмажанова- Қалиев- Дүйсебаев, 2013: 209). Bütün bunlar, geçmiş bugün ve gelecek telakisinin Ibıray'daki yansımasıdır. Bu yüzden denilebilir ki, O, geçmişi unutmadan bugünün uğraşları ile batının yakaladığı modern hayatın peşindedir.

Altınsarin, hedef kitle olarak toplumun sadece bir kesimi ile ilgilenmez. Ondaki hedef kitle, yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin tüm toplumu aydınlatacak hamlelerdir. Bu yüzden özellikle kızların okumasına büyük ehemmiyet verir. 'Kazak kızlarının okuması günahtır, okuyan kızlar bozulup gider' şeklinde bir düşüncenin hâkim olduğu bir zamanda o, kız okullarının açılması için büyük gayret sarf eder. Bunun neticesinde de sağlığında sayıca az olsa da ölümünden hemen sonra birçok yerde açılan bu okulların faaliyetlerine başlamalarına da şahit olur. Kendi toplumu adına geleceğe biraz daha ümitle bakma hedeflerinden birini daha gerçekleştirmenin sevincini yaşar.

Yukarıda bahsedilen uğraşlarının yanında 1883 yılında "*Qazaq Gazeti*" adlı Kazak Gazetesi'ni çıkarır. Gazetenin ilk dört sayfası Kazak Türkçesi ile diğer dört sayfası ise Rus dilinde çıkmaktadır. Dört bölümden oluşan bu gazete, halkın nabzını tutar, dışarda ne olup bittiği üzerine haberler verir. Hikâyelere yer verir. Birinci bölümde ise gazete vasıtası ile göçmen topluluk olan Kazaklara eksiklerini hatırlatır aydınlığa çıkmanın tek yolu olarak eğitimi gösterir (Ayan, 2015: 50-51).

Ibıray'ın bunca çabası Ruslar tarafından farklı taraflara kanalize edilmek istenir. Bu yüzden okullaşmayı Ruslaştırma faaliyetleri için kullanmak isterlerken, din eğitimi noktasındaki faaliyetlerini de Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde basamak yapmak isterler. Fakat Ibıray Altınsarin bütün bunlara karşı kendi toplumunu kendi istediği şekilde aydınlatma yolunda mücadele eder. Kabul edilmeli ki, bu noktada Ruslar, Ibıray Altınsarin üzerinden yürüttükleri çalışmalarla gizli emellerinden bazıları için bir nebze başarılı olmuşlardır. Fakat Ibıray Altınsarin'in de onlar üzerinden göçmen Kazak toplumunu yerleşik hayata geçirme ve eğitimle buluşturma hamlelerinde başarılı olduğu muhakkaktır.

Ibıray, halkını aydınlığa çıkarma noktasında her türlü sıkıntıyı sırtlamaya razıdır. Bunu iyi tahlil eden İlminskiy, Ibıray Altınsarin üzerinden Türk boylarının kullandığı şiveleri birbirinden uzaklaştırmak suretiyle Türkistan'ı parçalamak ve manevi yönden zayıf düşürüp Hristiyanlığı benimsetmek ister. Bu şekilde Rusya'nın bölge üzerindeki emellerinin de gerçekleşmesi yolunda adım atmak için ondan faydalanma hususunu şu şekilde ifade eder:

> *"Altınsarin'i okuma yazma bilmeyen bir köye göndermek lazım. Orada Altınsarin'in okul açması gerekir. Halk, Kiril alfabesinin kabul edilmesinin Rusların işi olduğunu anlamamalıdır. Bu yüzden bu okulu sanki Altınsarin kendisi açmış gibi gözüksün, ama Rus İdareciler tarafından sürekli kontrol altında tutulsun, ancak bu çok gizli olmalıdır. Başlangıçta bu yeni sistemde sadece bir tane okul açılsın. O, Altınsarin'inokulu olsun. Sonra yeni sisteme göre eğitim almış olan talebeler, yurdun değişik yerlerinde okullar açsın. Bir taraftan Altınsarin'i de cömertçe ödüllendirmek lazım. Almatı'daki Hristiyanlığı kabul eden Kalmuklara bu dinin esasları Kazakça öğretilmelidir. O zaman onlar da Kazakların Hristiyanlığı kabul etmesine yardımcı olacaklardır*" der(Ayan, 2015: 70).

Fakat Ibıray Altınsarin, İlminskiy ile iyi bir ilişki kurmuş olmasına rağmen fikir bazında çoğu zaman ayrı yerlerde durmuşlardır. Hatta satranç oynar gibi karşılıklı hamleler yapmışlardır. Örneğin: Ibıray Altınsarin, İlminskiy'nin açıktan misyoner olarak Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini yürüttüğünü çok iyi bilmesine rağmen İlminskiy'e yazmış olduğu mektuplarında, öğretmenlerin Müslüman çocuklara İncil derslerini okutmasına karşı çıkar ve tüm iyi niyetiyle yazmış olduğu '*İşaretü'l İslam'* adlı eserinden ilk olarak İlminskiy'i haberdar eder ve onun bu kitap hakkındaki fikirlerini sorar.

Ne yazık ki, Ibıray'ın samimi dostluğuna rağmen İlminskiy tamamen işi gereği ondan istifade etmek amacındadır. Bu yüzden bu eseri konusunda İlminskiy, bir yorumda bulunmak için çok ağır ve isteksiz hareket eder. Yine de Ibıray'ın eseri basar ve halkının istifadesine sunar.

Esasına bakıldığında Ibıray Altınsarin tamamen iyi niyetle başlatıp devam ettirdiği faaliyetlerinde kısa vadeli düşünmekten çok uzun vadeli planlar yapmıştır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve boylar halinde yaşayan bir halkın, o günün şartlarında, bir insan ömrü süresinde tüm aşamaları kaydedemeyeceğini o da bilir. Bu nedenle sabırla hareket eder ve gelecek nesilleri kurtaracak projeler üretir. Fakat O, ne kadar uzun vadeli planlar yapmış ise Ruslar o kadar kısa sürede hedefe varmaya çalışmışlardır. Rusların aceleci tavrı doğal olarak birçok eziyete, acıya sebep olur. Kısa vadede halk sinmiş, her şeyi kabul etmiş gibi görünse de uzun vadede Rusların bölgedeki varlığı ve baskıları başta aydınlar cephesinde olmak üzere Ibıray Altınsarin ile başlayan Kazak milliyetçiliğinin doğmasına sebep olur (Кирабаев, 2011:8). Bütün yaşananların devamında o gün ekilen tohumların neticesinde bugün yaşayan Bağımsız bir Kazakistan Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır.

Yukarıda sayılan mücadele sahalarının yanında Ibıray Altınsarin'i diğer birçok aydından ayıran en önemli husus, sadece dış müdahalelerle bozulma gösteren unsurları eleştirmez. Eserlerinde menfaat için halkını ezen hanları, din adamlarını, zenginleri sert bir dille eleştirir. Fakat sadece eleştirmekle kalmaz,

gelecek nesillerin aynı sıkıntıları yaşamaması için önlem alma yolunda çaba sarf eder. Kazak kültürünü, örf ve adetlerini de ön plana alan eğitimi savunur (Кирабаев-Асыл -Құрманбай –Дүйсебаев- Әрінова, 2006: 152). *'Zengin Oğlu ile Fakir Oğlu', 'Keçeden yapılan Otağ ile Ev', 'Akıllı kadı', 'Temiz Pınar', 'cehalet'* gibi Kazak edebiyatının ilk nesir örnekleri ile (Koç-İşina-Korganbekov, 2007: 280). Kazak Antolojisinde yazmış olduğu birçok hikâyesinde bu durumu dile getirir Özellikle şiirlerinde, Kazak Türklerine ait kültürün en önemli unsurlarından biri olan büyüğe saygıyı ön plana alır. "*Ey dostlarım, bu kim*" gibi şiirlerinde gençleri iyilik yapmaya, şefkatli ve iyi kalpli olmaya, büyüklere saygı göstermeye çağırır(Ақшолақов –Жұмажанова- Қалиев- Дүйсебаев, 2013: 214).

Sonuç

Ibıray Altınsarin, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı mücadele verir. Bu yolda Kazak Türkçesinde dini ve milli konularda eserler kaleme alır. Modern tarzda ilkokulları, ilk gazete, ilk kız mektepleri ve nesir türünde ilkyazı örneğini Kazak toplumuna kazandıran Ibıray Altınsarin Kazak Türkçesi üzerine de ilk çalışmaları yaparak halkının aydınlık bir geleceğe kavuşması için elinden gelen tüm gayreti gösterir.

Ibıray Altınsarin, dağınık olan ve çağın gereklerine uymayan tüm unsurlarla uğraşır onları modern bir yapıya kavuşturma gayretine girer. Özellikle de eğitim alanında bu faaliyetlerine ağırlık verir. Çünkü aynı dönemde Kazakistan'ın birçok yerinde yüzlerce medrese mevcuttur. Fakat bunları çoğu, halkın sadece bir kesimine yönelik eski usulde eğitim verir. Halktan kopuk bir tarzda sadece ümmetçi bir yapıda hareket ederler. Ibıray Altınsarin, onların bu yapısına karşı çıkıp milli ve manevi unsurların yanında günün şartlarında modern dünyanın gereklerine uygun bir yapıda ve tüm halka hitap edecek kurumların olması gerektiğini savunur, bir merkezden ve faydalı olacak şekilde hareket etmelerini ister, bu yolda mücadele eder.

Onun bu gayretleri Ruslar tarafından kendi hesaplarına kullanılmak istense de o buna hiçbir şekilde müsaade etmez. Yaptıklarından ve eserlerinden de anlaşılacağı üzere o iki noktada çalışmayı ehemmiyetli görür. Birincisi eğitim yoluyla ilerleme ve çağın şartlarına uygun nesiller yetiştirme, ikincisi ise halkın yerleşik hayata geçmesi ve idari bir yapıya kavuşmasını sağlamaktır. Bu yüzden özellikle okullar açmayı önemsemiş ve okullarda Kazak Türk kültürünün dil ve tarih bağlamında öğretilmesi noktasında gayret göstermiştir. Dini eğitim noktasında ise Ibıray Altınsarin, İslam'ın kendine değil, İslam'daki hurafelere, zor ve anlaşılmayan eğitim yapısına karşıdır. Bunun yanında Hristiyanlaşmaya karşıda elinden geldiğince mücadele vermiştir. Yazdıklarında dönemin aksayan taraflarını dile getirmiştir. Toplumda bu aksaklıkların bir daha yaşanmaması için tedbir alınması yönünde çalışmalar başlatmıştır.

Özellikle de Ruslar onun üzerinden Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini başlatmak isterken, o da boş durmamış Rusların nüfus ve idari yapısını örnek alarak yerleşik hayata geçme çalışmalarını başlatmıştır. Rusların kısa vadeli hesapları karşısında Ibıray Altınsarin, uzun vadeli planlar ile toplumun geleceğine yön veren ve aydın nesillerin yetişmesinde önemli bir etkiye sahip olan adımlar atmıştır.

O, uzaktan bakıp eleştirmek ve sadece seyretmekle yetinmemiş hep aktif bir biçimde hareket temek suretiyle toplumdaki kanayan yaralara merhem olma yolunu seçmiş ve bu uğurda ömrünü harcamıştır.

Bütün bunların neticesinde bugün yaşayan bağımsız Kazakistan'ın var olmasında onun öncülük ettiği fikirlerin etkisinin de olduğu muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Altınmakas, Layık (2014), *Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul

Ayan, Ekrem (2015), *Modern Kazak Edebiyatında Ibıray Altınsarin*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Ayan, Ekrem (2009), Çağdaş Kazak Edebiyatının Kurucusu IbırayAltınsarin-Hayatı Ve Eserleri, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 s.511-534*

Demir, Nurettin- Yazıcı, Nermin (2012), En Güçlü Çağında Türk Dili: Genel Değerlendirme ve Beklentiler", *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler* 1, s 175-198.

Kara, Abdulvahap (2015), "*Takdim*" *(Ekrem Ayan: Modern Kazak Edebiyatında Ibırayaltınsarin)*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul

Kesici, A.Kayyum (2003), *Dün, Bugün Ve Hedefteki Kazakistan*, Iq Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul.

Koç, Kenan-İşina, Almagül-Korganbekov, Bolat (2007), *Kazak Edebiyatı 1*, Iq Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul

Saray, Mehmet (1993), *Kazak Türkleri Tarihi "Kazakların Uyanışı*", Nesil Matbaacılık, İstanbul

Şimşir, Nahide (2008), *Kazak Tarihi Ve Kültürü Araştırmaları*, Iq Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul

Somuncuoğlu, B. Tümen (2006), *Türkistan'da Eğitim(1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyopolitik Açıdan Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara

Ақшолақов Т., Жұмажанова Т., Қалиев С., Дүйсебаев С.(2013), *Қазақ Әдебиети 9*, Мектеп Баспасы, Алматы,

Кирабаев С.С. (2011), *Хх. ҒасырӘдебиетиндегіТәуелсыздікИдеасыныңКөркемШешімі*, Арда, Алматы,

Кирабаев, С –Асыл, Ұ–Құрманбай, Г –Дүйсебаев, С- Әрінова, Б (2006), *Қазақ Әдебиети 10*,Мектеп, Алматы

Кирабаев, С.-Мырзалиев, Қ. (1998), *Қазақ Әдебиети 10*, Рауан Баспасы, Алматы

Құтқожина Р., Битибаеыа Қ., Арын Е. (2012), *Әдебиет 7,* Атамұра Баспасы, Алматы,

Мақпырулы,-С. Қырайбайқызы, А.-Құрманбай, К. (2012), *Қазақ Әдебиеті 8*,Мектеп, Алматы